

GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİNDE ZARF-FİİLLİ YAPILARIN GRAMERLEŞMESİ HAKKINDA*

İbrahim Ahmet AYDEMİR**

Özet: Bu makalede, Güney Sibiry Türkçesinde zarf-fiilli yapıların gramerleşmesi ele alınacaktır. Güney Sibiry Türkçesi, Türk dillerinin Kuzeydoğu (Sibiry) grubunun bir alt kolu olup Tuvaca, Karagasça, Hakasça, Şorca ve Çulım Türkçesinden oluşmaktadır. Söz konusu bu dillerde zarf-füller çok geniş bir kullanım ve işlev yelpazesiyle karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri de, belli zarf-fül eklerinin bir bileşen olarak içinde yer aldıkları ekleşik fiil yapılarıdır (Postverbien). Gramerleşmeyle oluşmuş bu yapılar, Güney Sibiry Türk dillerinde hem çok işlevlidir hem de çok sık kullanılmaktadır. İşte bu zarf-fiilli yapıların (ekleşik fiillerin) gramerleşmesi neticesinde, kalmış (Aktionsart), görünüş-zaman (Aspektotempus) ve kip (olanak/yeterlik) kategorilerinin yanı sıra belli bağımlı cümle tipleri (amaç cümleleri) de oluşmuştur. Bu makale kapsamında, bu kategorilere giren yapılar ele alınıp detaylıca betimlenecektir. Bu yapılırken Güney Sibiry Türk dillerinin kendi aralarında bir mukayesesi de yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk dilleri, Güney Sibiry Türkçesi, zarf-füller, gramerleşme, kalmış, zaman-görünüş, kip.

On Grammaticalization of Converb Constructions in South Siberian Turkic

Abstract: This article deals with the grammaticalization of converb constructions in South Siberian Turkic which is a sub-branch of Northeast Turkic and includes five languages: Tuvan, Karagas, Khakas, Shor, Altay and Chulym Turkic. It is very noticeable that converbs in these languages occur with a wide range uses and functions. One of the main functions of converbs is that they construct so-called postverb constructions together with auxiliary verbs. In this sense, the converb suffix and auxiliary verb compose the postverb structure. Postverb constructions of this kind are multifunctional and both frequently used in South Siberian Turkic languages. These constructions serve primarily the categories of actionality, aspectotempus and mood. Moreover, the postverb constructions can form one type of subordinate adverbial clauses, namely aim sentences. In this article the categories actionality, aspectotempus and mood

* Bu makale, 3-7 Aralık 2013 tarihleri arasında Uludağ Üniversitesi'nde düzenlenen VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda sunulan "Sibiry Türkçesinde Zarf-fiillerin Gramerleşmesi ve Sözlükselleşmesi Hakkında" adlı bildirinin genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. E-posta: ahmetaydemir64@hotmail.com.

will be discussed and described in detail. Furthermore, the South Siberian Turkic languages are compared with each other.

Keywords: *Turkic languages, South Siberian Turkic, converbs, grammaticalization, actionality, aspectotempus, mood.*

0. Giriş

Bu makalenin ana konusunu, Güney Sibiry Türkçesinde zarf-fiilli yapıların gramerleşmesi oluşturmaktadır. Güney Sibiry Türkçesi, Türk dilleri ailesinin Kuzeydoğu kolunun bir alt grubu olup görece küçük olan *Tuvaca*, *Karagasça*, *Altayca* (*Altay Türkçesi*), *Hakasça*, *Şorca* ve *Çulımcadan* (*Çulım Türkçesi*) oluşmaktadır (bkz. Schönig 1998). *Gramerleşme* (Almanca *Grammatikalisierung*, İngilizce *grammaticalization*), otonom leksikal bir birliğin giderek bağımsız bir gramer kategorisi özelliği kazandığı dilsel değişim sürecini ifade etmek üzere ilk defa A. Meillet tarafından kullanılan dilbilimsel bir terimdir (Bußmann 1990: 289). Bu anlamda gramerleşme, dilsel birimlerin kendi sözlüksel anlamlarını yitirerek birtakım yeni dilbilgisel işlevler kazandıkları dinamik süreci ifade eder. Dilsel bir olgu olarak gramerleşme dilbilgisini, sözlükselleşme ise sözlüğü ilgilendiren kavramlardır.¹

Bu makale kapsamında, ağırlıklı olarak *ekleşik fiil yapıları* (*postverbale Verbindungen*, *Postverbien*, *Postverbialverbindungen*, *art fiil*)² temelinde zarf-fiillerin gramerleşmesi ele alınacaktır. Burada ekleşik fiil, bir zarf fiil eki ile gramerleşen ve kendi leksikal anlamını yitiren bir yardımcı fiilden oluşan gramer birliği anlamında kullanılmaktadır (Johanson 1992, 1995a, 1995b, Demir 1993). Bu bağlamda *-(V)p tur-*, *-(V)p bol-*, *-(V)p bar-*, *-(V)p kir-*, *-(V)p egele-* gibi yapılar ekleşik fiil olarak nitelendirilmektedir. Johanson zarf-fiilleri tipolojik olarak sınıflandırırken bu tür yapıları “Level 4” kategorisi altında ele almakta ve betimlemektedir (1995a: 315). Genel olarak bakıldığında ekleşik fiiller, a) kılınmış kategorisi olarak (dönüşümlü/dönüşümsüz fiiller ya da tasvir fiilleri) işlev görebilir, b) kipsel kategorileri (olanaklılık/yeterlik) oluşturabilir ya da c) gramerleşmenin daha ileri bir seviyesi olan görünüş-zaman birliklerine (*Tuvaca* postterminal geçmiş zaman eki *-ptIr*, *Hakasça* odaklıl şimdiki zaman eki *-(p)çA*) dönüşmüş olabilir.

Güney Sibiry Türkçesinde oldukça geniş bir kullanım ve işlev yelpazesi bulunan zarf-fiil eklerinin belli gramerleşme süreçlerinin içinde yer almaları da oldukça dikkate değer bir olgudur ve biz bu olguyu dilbilimsel bir temelde betimlemek istedik. Bu tür bir betimleme, ilk etapta ilgili Türk dilleri bağlamında ve mümkün olduğunca karşılaştırmalı olarak yapılacaktır. Böylece gramerleşmiş zarf-fiilli yapılar Kuzeydoğu grubunun alt kolu olan Güney Sibiry Türk dilleri temelinde, yani bir anlamda bölgesel bir bağlamda ele alınmış olacaktır. Ayrıca bu

¹ Gramer ve sözlük arasındaki temel farklar için bkz. Lehmann 2002:1.

² Bu terimler için bkz. Johanson 1990: 142, 1995b: 82, Demir 1993: 33, Aydemir 2012: 37, Bacanlı 214: 89.

çalışma, ileride Türk dillerinde zarf-fiillerin tipolojik tasnifi konusunda yapılacak olan çalışmalara belli bir temel de oluşturacaktır.

1. Kuramsal Arkaplan ve Tanımlamalar

Zarf-fiiller, belli morfemlerle $-(V)p$, $-GAş$ ($<GAç$), $-A$ gibi işaretlenen, sözdizimsel olarak bir üst yapıya/cümleye bağlı olan ve genelde zarf işlevinde kullanılan yapılardır ve bu yapılar, özellikle Güney Sibiry Türkçesinde büyük bir sıklıkta karşımıza çıkarlar. Türk dili dünyasının belli bölgelerinde (İran ve Afganistan'daki bazı varyantlarda) yabancı dillerle yaşanan dil ilişkisi neticesinde zarf-fiillerin bazı kullanım özelliklerini kaybetmiş olduğu (Johanson 1992: 266-267) dikkate alınırsa, Güney Sibiry Türkçesinde bu yapıların hâlâ çok yaygın olarak kullanılıyor olması, oldukça dikkat çekici bölgesel bir olgu olarak değerlendirilebilir.

Zarf-fiillerin sözdizimsel ve semantik işlevlerinin yanında, onların zamanla gramerleşmesi ve leksikalleşmesi de oldukça önemli bir olgudur ve bu olgu, zarf-fiiller üzerine yapılan inceleme ve betimlemelerde gerektiği kadar ele alınmış değildir. Ancak burada Johanson 1995b, 2012, 2013 ve Aydemir 2009, 2012 gibi çalışmaların olduğunu da belirtmeliyiz. Hâlbuki belli fiillerin zarf-fiil biçimleri dildeki değişimin/gelişimin bir sonucu olarak yeni gramatikal işlevler kazanmakta, yani gramerleşmektedir. Bazı zarf-fiilli biçimler ise daha ileri bir gelişimin neticesinde yeni leksikal birimlere dönüşmekte, yani sözlükselleşmektedir. Örneğin belli fiillerin zarf-fiilli biçimlerinden zamanla yeni gramer birimleri (ekler, bağlaçlar vs.), bazılarından ise yeni leksikal birimler (sözlükbirimler) oluşmuştur. İşte biz bu makalede, dilin normal gelişim süreci içinde gramerleşmiş zarf-fiilli yapıları gramerleşme teorisi (Hopper & Traugott 2003, Lehmann 2002, 2005, Heine & Kuteva 2002, Kuteva: 2004) bağlamında irdelemek ve betimlemek istiyoruz.

Türk dili tarihinin bilinen dönemlerinde, bağımsız leksemelerin ekleşmesi ve gramerleşmesi süreci neticesinde fiilin morfolojik yapısının giderek karmaşıklaştığı görülmektedir (Johanson 1992: 239). Johanson gramerleşmeyi, sözlükbirimlerin gramatikal işaretleyicilere dönüştüğü süreç olarak tarif etmektedir (2013: 102). Ancak burada gramerleşme, sadece sözlükbirimlerin ekleşmesi olarak değil, aynı zamanda bazı dilsel yapıların başka biçimbirimlere dönüşmesi biçiminde de tanımlanmaktadır (Demirci 2008: 134). Lehmann dilbilgiselleşmenin dinamik bir olgu olduğunu, bir kategoriden bir diğerine tedrici geçişleri ve akıcı sınırları ihtiva ettiğini ifade etmektedir (2005: 1). Gramerleşmeyi evrensel bir ölçekte ele alan Heine & Kuteva ise şu tanımları ve tespiti yapmaktadır:

“Dilbilgiselleşme, leksikal birimlerin gramatikal biçimlere ve gramatikal biçimlerin daha fazla gramatikal biçimlere gelişimini ifade eden bir terimdir. Teknik olarak dilbilgiselleşme, şu birbiriyle ilişkili dört temel mekanizma içermektedir: a) Anlamsal silikleşme veya anlamsal içeriğin kaybı, b) Genişleme ya da bağlamsal genelleme, c) Morfosentaktik özelliklerin kaybı ve d) Erozyon (fonetik indirgeme) yani fonetik özün kısalması/kaybı” (2002: 2).

Bu son tanımlama bağlamında *anlamsal silikleşme*, ilgili birimin temel leksikal anlamının zayıflaması ya da kaybolmasını; *genişleme*, ilgili birimin semantik bir genişleme/genelleme göstermesini; *morfosentaktik özelliklerin kaybı* ilgili birimin morfosentaktik yapısında meydana gelen kaybı ve buna bağlı değişimi ve *erozyon* ise fonetik olarak ilgili birimin bünyesinde meydana gelen fonetik kısılmayı/indirgemeyi ifade etmektedir.

Gramerleşmenin aksine sözlükselleşme terimi, dilbilgisel açıdan iki çok farklı olgu için kullanılmaktadır. Bu kavram, eşzamanlı bakış açısına göre, kavramsal kategorilerin kodlanması için kullanılırken artzamanlı bakış açısına göre ise, “sözlüğe girme/kabul” ya da “gramerin üretken kurallarının dışına çıkma” anlamını içermektedir (Brinton & Traugott 2005: 18). Güney Sibirya Türkçesinde gramerleşmiş zarf-fiilli biçimlerin yanında, görece daha az sayıda sözlükselleşmiş zarf-fiilli biçimler de vardır ve bunlar çok değişik gramatikal işlevler (sontakı, bağlaç vb.) üstlenmektedir. Ancak sözlükselleşmiş zarf-fiilli biçimler, bu makale kapsamında ele alınmayıp başka bir makale bağlamında detaylıca irdelenecektir.

Johanson *zarf-fiil + yardımcı fiil* birleşmesiyle oluşan birleşik yapıların genelde iki ana işlevi olduğunu belirtir: a) kılımış ve b) görünüş-zaman (1995b: 82). Diğer Türk dil ve lehçelerinde olduğu gibi, Güney Sibirya Türk dillerinde de zarf-fiilli biçimlerin gramerleşmesi sonucunda değişik dilbilgisel kategoriler ve sözdizimsel yapılar oluşmuştur. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a) **Kılımış kategorisi:** Ekleşik fiil yapıları, olayları/olguları/durumları kendi sınırları ya da süreci bağlamında ifade ederler, örn. Tuvacada *-ip al-* bitiş dönüşümlü fiiller, *-ip tur-* ise dönüşümsüz fiiller kurar. Ayrıca ekleşik fiillerin bazıları, olayların gerçekleşme biçimlerini betimleme/tasvir etme özelliği (süreklilik, tekrar, tek-kerelik, çok-kerelik vs.) de gösterebilirler
- b) **Görünüş-zaman kategorisi:** Ekleşik fiiller, ileri derecede bir gramerleşmeden sonra belli görünüş-zaman eklerine dönüşmüştür, örn. Hakasça/Şorca odaksıl şimdiki zaman eki *-(p)çA (-(V)p çat-)*.
- c) **Kip kategorisi:** Ekleşik fiiller, zamanla gramerleşerek belli kipsel kategorilere dönüşmüştür, örn. Hakasça ve Şorca *-ip pol-*, Tuvaca *-A al-* gibi ekleşik fiiller ‘olanaklılık/yeterlik’ anlamının yanı sıra ‘izin’ ifadesi de taşımaktadır.
- d) **Gramerleşmiş sözdizimsel yapılar:** *de-* fiilinin (*verbum dicendi*) zarf-fiil biçimleri zamanla *alıntı edati* olarak gramerleşerek belli zarf cümle tipleri oluşturmaktadır, örn. Tuvaca *de:ş* ve *dep* ile kurulan amaç cümleleri.

2. Kılımış Kategorisi

Kılımış (Aktionsart), eylemlerin (olay, oluş, durum) zamansal yapısıyla veya içeriksel özellikleriyle ilgili olan fiil kategorisidir (Bußmann 1990: 59). Johanson’un Türkçeden hareketle geliştirdiği *kılımış* modeli şu temel varsayıma dayanmaktadır: Fiillerin ifade ettiği eylemlerin prensipte bir *başlangıç sınırı*

(*terminus initialis*), bir *bitiş sınırı* (*terminus finalis*) ve bu ikisi arasındaki *süreç safhası* (*cursus*) (Johanson 1971: 46, 2000: 29). Bu yaklaşıma göre Türkçede fiiller *dönüşümlülere* (*Transformativa*) ve *dönüşümsüzlere* (*Nontransformativa*) olmak üzere iki gruba ayrılır; dönüşümlülere de kendi içinde *başlangıç dönüşümlülere* (*Initialtransformativa*) ve *bitiş dönüşümlülere* (*Finaltransformativa*) olmak üzere iki grup oluşturmaktadır. Buna göre dönüşümsüz fiiller, olayları sınırları bağlamında değil, sadece süreci bağlamında ifade ederler. Bunun yanında başlangıç dönüşümlü fiiller olayları başlangıç sınırı bağlamında, bitiş dönüşümlülere ise olayı bitiş sınırı temelinde yansıtırlar (bkz. Johanson 1971: 46).

Türk dillerinde kılınış kategorisi genelde *ana fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil* yapısıyla ifade edilmektedir ve bu yapı içerisinde zarf-fiil eki ile yardımcı fiilden oluşan *ekleşik fiil* (Postverbium) gramerleşmiş olarak karşımıza çıkmaktadır, örn. Tuvaca *-ip bar-* başlangıç dönüşümlü (initialtransformativ) fiiller oluştururken (*çoru-p bar-* ‘yola çık-’), *-ip al-* ise bitiş dönüşümlü fiiller kurmaktadır (*bijip al-* ‘yazıp bitir-’). Bu yapı içerisinde yardımcı fiil olarak işlev gören öge, Türkçe kökenli bir fiil olabildiği gibi, yabancı dillerden kopyalanmış bir fiil de olabilir, örn. *çada-* (< Moğolca *yada-* ‘yapama-’) fiili Tuvacada ekleşik fiil yapıları oluşturmaktadır (*udu-p çada-* ‘uyuyama-’).³ Bu tür ekleşik fiillerle yeni yeni fiil leksemeleri (tasvir, olanak/yeterlik, sınırsallık gibi) oluşturulmakta ve değişik işlevlerde kullanılmaktadır.

2.1 Dönüşümsüz Fiiller

Diğer birçok Türk dil ve lehçesinde olduğu gibi, Güney Sibiry Türk dillerinde de *-ip tur-*, *-ip olur-*, *-ip çit-* ve *-ip çoru-* ekleşik fiillerinin birincil işlevi, dönüşümsüz (nontransformativ) fiiller oluşturmaktır. Bu tür fiiller, olayları/olguları/durumları/oluşları sınırları bağlamında değil, süreci (*cursus*) bağlamında ifade ederler. Ayrıca bu ekleşik fiiller, dönüşümsüz fiil yapıları oluşturmalarının yanı sıra olayların gerçekleşme biçimiyle ilgili olarak eylem içeriğine “süreklilik, tekrar” gibi değişik anlamlar katabilirler. Şimdi bu dönüşümsüz fiilleri Güney Sibiry dilleri bağlamında ele alalım.

Tuvaca:

Tuvacada *-ip tur-* ekleşik fiili, ilk etapta dönüşümsüz fiiller oluşturur (Johanson 1995b: 87). Ve bu tür fiiller aynı zamanda belli bir süreklilik/tekrar da ifade eder. Örneğin aşağıdaki cümlede *-ip tur-* yapısı, hem dönüşümsüz bir fiil oluşturmakta hem de eylem içeriğine bir ‘devamlılık’ anlamı katmaktadır, yani *saqtip tur-* ekleşik fiili ‘düşün-, düşünmeye devam et-’ anlamı taşımaktadır:

(1) *Seni saqtip tur men.* (Anderson & Harrison 1999: 65)

‘Ben [şimdi] seni düşünüyorum.’

Karagasça:

³ Bu yapılarla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Aydemir 2009: 46.

Aynı şekilde *-ip çıt-* ekleşik fiil yapısı da dönüşümsüz fiiller oluşturur. Örneğin aşağıdaki Karagasça cümlede *çerlep çıt-* ekleşik fiil yapısı ‘otur-, oturmaya devam et-’ biçiminde yorumlanabilir:

(2) *Ög işti ble beş kişi çerlep çıtkan bolğan.* (Anderson 2005)

‘Evde (evin içinde) beş kişi birlikte yaşamışlardı.’

2.2 Başlangıç Dönüşümlü Fiiller

Ekleşik fiiller, dönüşümsüz fiillerin yanı sıra dönüşümlü fiiller de oluşturur. Dönüşümlü fiil yapılarında ise olaylar/olgular/durumlar süreçleri bağlamında değil, sınırları bağlamında ifade edilir (Johanson 1971: 46, Aydemir 2010: 25). Buna göre başlangıç dönüşümlü fiiller, olayları başlangıç sınırı temelinde yansıtırlar, örn. Tuvaca *uduy bar-* ‘uykuya dal-’ *ğa’dgıva bar-* ‘gülmeye başla-’, *çoruy bar-* ‘yola çık-’. Genel olarak bakıldığında Güney Sibiry Türk dillerinde *-A bar-*, *-A ber-*, *-ip kir-*, *-ip sıx-* (< Genel Türkçe *-ip çık-*) ve *-ip pasta-* (< Genel Türkçe *-ip başla-*) gibi ekleşik fiil yapıları ilk etapta başlangıç dönüşümlü fiiller oluşturur:

Altay Türkçesi:

(3) *Biçikti onun qolına türgen le tuda berdim.* (Anderson 2004: 114)

‘Kitabı onun eline hızlıca tutuşturuverdim.’

Tuvaca:

(4) *Ejey, ejey gara:ğarnan gorga bardım.* (Altay Tuvacası/Zältin)⁴

‘Dede, dede, gözünüzden korktum/korkmaya başladım.’

(5) *Qara o:lğa so:q bo:rğa ol ıglay be:r.* (Bergel’son & Kibrik 1995: 381)

‘Kara O:l için soğuk olunca o ağlamaya başlar.’

(6) *Olar şağda ajıldap kiripkenner.* (Isxakov & Pal’mbox 1961: 413)

‘Onlar çoktan çalışmaya başladılar.’

Çulm Türkçesi:

(7) *Ol uqla:verdi.* (Anderson 2004: 115)

‘O uyuyuverdi/uykuya daldı.’

Hakasça:

(8) *Oyni pirdi.* (Anderson 2004: 113)

‘Oynamaya başladı.’

(9) *Ço:xtap sıxxan.* (Pritsak 1959b: 621)

‘O konuşmaya başladı.’

⁴ Burada Altay Tuvacası, Moğolistan’ın batısında yaşayan Tsengel Tuvalarının konuştuğu Tuvaca varyant için kullanılmaktadır. Ayrıca bu makalede verilen bütün Altay Tuvacası örnekler, Erika Taube’nin bölgeden derlediği metinlerden alıntılanmıştır.

2.3 Bitiş Dönüşümlü Fiiller

Güney Sibiryaya Türkçesinde bazı ekleşik fiil yapıları bitiş dönüşümlü fiiller oluşturur. Bu kategorideki fiiller, olayları/olguları/durumları bitiş sınırı bağlamında ifade ederler. Güney Sibiryaya Türkçesi temel alındığında *-ip qağ-*, *-ip al-*, *-ip id-*, *-ip ber-*, *-ip doos-* gibi yapılar bitiş dönüşümlü fiiller oluşturur.

Karagasça *-uvıt-* (< *-ip id-*):

Güney Sibiryaya Türk dillerinde gramerleşmenin ileri bir safhasının görüldüğü ekleşik fiillerin başında *-uvıt-/ıvıt-* (< *-ip id-* ‘gönder-’) gelmektedir. Bugün Karagasça ve Tuvaca başta olmak üzere birçok dilde neredeyse artık bir ek gibi kullanılan bu yapı, hem bitiş dönüşümlü fiiller oluşturur hem de fiilin içeriğine “tam, tamamen, hızla, kısa ve kesin bir süre için” gibi anlamlar katar; yani bu yapıyla da bir tasvir fiili olma özelliği gösterir (bkz. Anderson 2004: 106, Aydemir 2009: 44). Şimdi bir örnek verelim:

(10) *Oñ gel-gen soñ nostool-ğa olur-uvıt-qan bis.* (Anderson 2005)

‘O geldikten sonra biz masanın etrafına hızlıca/hızla oturduk.’

Tuvaca *-ip qağ-* ve *-ip ber-*:

(11) *Şijigerni edip qağdım.* (Altay Tuvacası)

‘Şişinizi hazırladım/yapıp bitirdim.’

(12) *Ol kinonu körüp qaan men* (Anderson 2004: 141)

‘O filmi izledim.’

(13) *Aarıp bergenimni bilip qağdım.* (Anderson 2004: 113)

‘Hastalandığımı anladım.’

Hakasça *-ıbis-* (< *-ip id-*):

(14) *Saya köre min dee nan-ıbis-xa-m.* (Anderson 2005)

‘Senin yüzünden ben de geri döndüm.’

Karagasça *-ip doos-*:

(15) *Añnap doostum.* (Anderson 2004: 145)

‘Avlanmayı bitirdim/avlanıp bitirdim.’

2.4 Kipsel Ekleşik Fiiller

Ekleşik fiil yapılarının diğer bir işlevi de kipsel kategorilerin oluşmasına katkı sağlamaktır. Örneğin *-ip bol-* ekleşik fiili, diğer birçok Türk dil ve lehçesinde olduğu gibi Güney Sibiryaya Türk dillerinde de bu kipsel işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Genelde 3. kişi tekil yapıda ve şahsılık bildirmeyen (unpersönlich) bu ekleşik fiil, ilk etapta ‘olanak/yeterlik’ ya da ‘izin’ ifade etmektedir (bkz. Aydemir 2009: 45). Bu ekleşik fiile ilişkin bazı örnekler:

Tuvaca:

(16) *Örä:liñerge barıp bolur be?* (Salzıñmaa 1980: 39)

‘Odanıza girebilir miyim?’

Karagasça:

(17) *Bis alıp bolbaş slerni.* (Anderson 2004: 112)

‘Biz sizi alamayız.’

(18) *Sanap bolır men.* (Anderson 2004: 149)

‘Okuyabilirim.’

Hakasça:

(19) *Nañmır çaap sıxxanda, min kil polbaam.* (Anderson 2004: 151)

‘Yağmur yağmaya başladığında/başlayınca gelemedim.’

Şorca:

(20) *Tamaq çip polbaan çadır.* (Anderson 2004: 152)

‘Yemek yiyemiyor.’

Güney Sibirya Türk dillerinde *-ip* zarf-fiili ile ekleşik fiil oluşturan sadece *bol-* ‘ol-’ değil, aynı zamanda Moğolcadan kopyalanan *çada-* ‘yapama-’ (< Moğ. *yada-*) ve *şıda-* ‘yapabil-’ yardımcı fiilleri de kullanılmaktadır. Mesela Altay Tuvacasından alınan aşağıdaki cümlede *-ip cada-* olumsuz bir olanaklılık/yeterlik ifade etmektedir, zira *cada-* fiili leksikal olarak bir olumsuzluk anlamı taşımaktadır:

(21) [...] *bodum devi:m yazıp cadap duru men.* (Aydemir 2009: 46)

‘[...] ben kendi deliğimi [bile] kazamıyorum.’

Güney Sibirya Türk dillerinde ‘olanaklılık/yeterlik’ ya da ‘izin’ işlevinde kullanılan bir başka ekleşik fiil de *-A/-y al-* yapısıdır ve bu, Türkiye Türkçesinde işlevsel olarak *-A bil-* yapısına tekabül etmektedir. Bu ekleşik fiil, *-A/-y* zarf-fiil eki ile *al-* yardımcı fiilinden oluşmaktadır ve *-ip bol-*’dan farklı olarak kişisellik de ifade edebilmektedir, örn. Tuvaca *bijiy al-* ‘yazabil-’, *nomçuy al-* ‘okuyabil-’, Altayca *al albas* ‘alamaz’.

2.4 Betimsel Ekleşik Fiiller

Yukarıda değişik özellikleri bağlamında irdelediğimiz ekleşik fiillerin başkaca işlevleri de vardır. Genel olarak bu tür ekleşik fiiller, fiil içeriğinin ifade ettiği olayı/olguyu/durumu sınırları bağlamında değil, onların gerçekleşmesiyle ilgili betimsel özellikleri vurgular. Bu açıdan bakıldığında bu yapılar, kılış kategorisinin bir alt kolunu oluşturur. Bu tür ekleşik fiillere bazı örnekler:

Tuvaca *-ip kör-* ‘-mAyA çalış-’ > *çorup kö:r* ‘yürümeye çalışmak’.

Karagasça *-A tüş-* ‘-A düş-’ > *Öge kire düştüm* ‘Eve ansızın giriverdim.’
(Anderson 2004: 128)

Karagasça *-A yas-* ‘-A yaz-’ > *Büte yastım* ‘boğula yazdım’ (Anderson 2004: 145)

Tuvaca *-ıvıt-* ‘hızlıca yap-, -ip bitir-’ > *Meni manavit!* ‘Bir süre beni bekle!’,
Onu bijivit ‘Onu hızlıca yaz!’ (Anderson 2004: 107)

Hakasça *-ip kör-* ‘-mAyA çalış-’ > *pu suĝnu kiçip kör!* ‘Bu ırmağı geçmeye çalış!’ (Pritsak 1959b: 619)

3. Görünüş-Zaman Kategorisi

Zarf-fiilli yapılara belli yardımcı fiillerin getirilmesiyle kurulan ekleşik fiiller, zamanla gramerleşerek görünüş-zaman eklerine gelişmiştir (Johanson 1990: 141). Bu olgu, Türkçenin bütün tarihi dönemlerinde karşımıza çıkmaktadır. Çağdaş Güney Sibirya Türk dillerinde de bu yolla oluşmuş çok sayıda görünüş-zaman eki vardır.⁵ Örneğin Hakasçada *-ip çat-* ekleşik fiilin gramerleşmesiyle odaklıl şimdiki zaman eki *-(p)çA*, Tuvacada ise *-ip tur-* ekleşik fiilin gramerleşmesiyle postterminal geçmiş zaman eki *-ptlr* oluşmuştur. Şimdi aşağıda bazı örnekler üzerinde bunu daha yakından görelim:

3.1. Hakasça Odaksıl Şimdiki Zaman: *-(p)çA* (< *-ip çat-*)

Hakasçada *-ip çat-* (Genel Türkçe *yat-*) ekleşik fiilinden gramerleşmeyle oluşan *-(p)çA* biçimbirimi odaklıl şimdiki zaman olarak işlev görmekte ve konuşma anı itibarıyla oluş sürecinde olan olayları ifade etmektedir. Örnekler:

(22) *Minñ soomda xarındazım turça.* (Anderson 2005)

‘Kardeşim benim arkamda duruyor.’

(23) *Kiçig pala tözekte uzu-pça.* (Anderson 2005)

‘Küçük çocuk döşekte uyuyor’

(24) *...xarındazım tüzän, şkolada ügränçä.* (Pritsak 1959b: 620)

‘... kardeşim ise okula gidiyor’

3.2 Hakasça Alışkanlık Bildiren (habituell) Şimdiki Zaman: *-A Dir*

(25) *Minñ pabam aŋni-dir.* (Pritsak 1959b: 619)

‘Benim babam [genelde/hep] ava gider.’

3.3 Çulmca Odaksıl Şimdiki Zaman: *-(u)vot* (< *-ip oltur-*)

(26) *Men paar-vot'-im.* (Anderson 2005)

‘Ben gidiyorum.’

(27) *Sler tur-uvot'-iŋnar.* (Anderson 2005)

‘Sizler duruyorsunuz.’

3.4 Tuvaca Sürekli Şimdiki Zaman: *-BIşaan* (< *-ip idaçatqan*)

(28) *Men kettinbişa:n men, men dıranbişa:n men.* (Bergel’son & Kibrik 1995: 398)

‘Ben hâlâ giyiniyorum, ben hâlâ taranıyorum.’

3.5 Tuvaca Odaksıl Şimdiki Zaman: *-p tur* (< *-ip turar*)

(29) *Süt xaynıp tur.* (Johanson 1995b: 91)

⁵ Tuvacada ekleşik fiillerin gramerleşmesiyle oluşan görünüş-zaman biçimbirimleri için bkz. Aydemir 2006.

‘Süt [şu an] kaynıyor.’

3.6 Karagaşça Odaksıl Şimdiki Zaman: *-p turu* (<-p turar)

(30) *A'tivis çiraalap turu.* (Rassadin 1978: 205)

‘Atımız rahvan koşuyor.’

(31) *Men iştenip turu men.* (Anderson 2004: 36)

‘Ben çalışıyorum.’

3.7 Karagaşça Sürekli Şimdiki Zaman: *-BIşaanğa*

(32) *Bis şkoolda öörenbişaanğa bis.* (Rassadin 1978: 208)

‘Biz [hâlâ] okulda okuyoruz.’

3.8 Altayca Odaksıl Şimdiki Zaman: *-At* (<-A tur-)

(33) *Baldar çıqarı oynop turat.* (Pritsak 1959a: 593)

‘Çocuklar caddede oynuyorlar.’

(34) *D'a:ş d'ayt.* (Pritsak 1959a: 593)

‘Yağmur yağıyor.’

4. Gramerleşmiş Sözdizimsel Yapılar: Alıntı Edatı Olarak *de:ş* ve *dep*

Zarf-fiil biçimlerinin gramerleşmesiyle oluşan yeni gramer birimlerinden birisi de *alıntı edatlarıdır* (unquoting particle)⁶. Belli fiillerin (başta *verbum dicendi* olarak adlandırılan *de-* fiili) zarf-fiil biçimleri zamanla gramerleşerek kendi sözlüksel anlamlarını yitirmişler ve böylece yeni gramer birimlerine dönüşmüşlerdir. Örneğin Tuvacada *de-* fiilinin zarf-fiil biçimleri olan *de:ş* (*de-geş*) ve *dep* (*de-p*) birer alıntı edatı olarak işlev görmekte ve Johanson'un (1998: 64) işaret ettiği gibi zarf cümlelerinin başka bir türünü, yani *altasıralı bitimli amaç cümlesini* oluşturmaktadır. Genellikle geniş zaman *-Ir/-Ar* ile biten bitimli bir cümlenin alıntı edatı yardımıyla üst bir cümleye altasıralı olarak bağlanmasıyla kurulan bu zarf cümlesi, temel cümlesinin amacını ifade eder. Şimdi ilgili örneklere bir bakalım:

Tuvaca:

(35) *Aşşaq am parğan-tur, ol çädi pörünü alır tä:ş.* (Menges 1959: 135)

‘Yaşlı adam o yedi kurdunu almak için şimdi gitti.’

Altay Tuvacası:

(36) “*Onu ci:r dep bar coru men*” *dep duru bör.* (Altay Tuvacası/Üdügür)

‘“Onu yemek için gidiyorum” dedi kurt.’

Altay Türkçesi:

(37) *Balıqtayın dep su:ğa tüştim.* (Pritsak 1959a: 597)

‘Balık tutmak için nehre indim.’

⁶ Bu terim için bkz. Johanson 1998: 48.

Sonuç

Güney Sibiryaya Türk dillerinde oldukça geniş bir çeşitlilik ve işlevsellik gösteren zarf-fiiller, aynı zamanda gramerleşmenin değişik evrelerinde de karşımıza çıkmaktadır. *-A/-y* ve *-ip* zarf-fiil ekleri belli yardımcı fiillerle birleşerek değişik ekleşik/art fiil (Postverbium) kalıpları oluşturmuşlar ve bu yapılar gramerleşerek değişik gramer birliklerine dönüşmüştür. Bu manada ekleşik fiil yapılarının gramerleşmesiyle hem değişik kılınış kategorileri hem de çok sayıda görünüş-zaman eki/birimi oluşmaktadır. Bunun yanı sıra belli zarf-fiil biçimlerinin alıntı edatlarına (örn. *dep* ve *de:ş*) gramerleşmesiyle de sentaktik açıdan değişik cümle kalıplarının kurulması sağlanmaktadır. Sonuncusu, değişik tipte zarf cümlelerinin (burada *bitimli altasıralı zarf cümlesi*) kurulmasına sözdizimsel bir olanak sağlamaktadır.

Kaynakça

- ANDERSON, G. D. S. & HARRISON, K. D. (1999), *Tyvan*. Languages of the World/Materials 257. München: Lincom-Europa.
- ANDERSON, G. D. S. (2004), *Auxiliary Verb Constructions in Altai-Sayan Turkic*, Turcologica 51, Harrassowitz: Wiesbaden.
-, (2005), *Language Contact in South Siberian*. Harrassowitz: Wiesbaden.
- AYDEMİR, İbrahim Ahmet, (2006), "Über Finitformen im Altai-Tuwinischen". Marcel Erdal & Irina Nevskaya (Haz.), *Exploring the Eastern Frontiers of Turkic* (Turcologica 60.) Wiesbaden: Harrassowitz: 1-10.
-, (2009), *Konverbien im Tuwinischen. Eine Untersuchung unter Berücksichtigung des Altai-Dialekts*. (Turcologica 80.) Wiesbaden: Harrassowitz.
-, (2010), *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
-, (2012). "Zu Postverbialeverbindungen im Altai-Tuwinischen". M. Erdal, A. Menz & I. Nevskaya (Haz.) *Areal, historical and typological aspects of South Siberian Turkic*, (Turcologica 94), Harrassowitz: Wiesbaden: 37-44.
- BACANLI, E. (2014), *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*, Ankara: TDK Yayınları.
- BERGEL'SON, M. B. & KIBRIK, A. A. (1995), "The system of switch-reference in Tuva. Converbial and masdar-case forms". M. Haspelmath & E. König (Haz.) *Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms – adverbial participles, gerunds, empirical approaches to language typology* 13. Berlin, New York: Mouton de Gruyter: 373-414.
- BRINTON, L. J. & E. C. TRAUGOTT (2005), *Lexicalization and Language Change*. Cambridge University Press.
- BUBMANN, H. (1990), *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- DEMİR, N. (1993), *Postverbien im Türkeitürkischen. Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts*. (Turcologica 17.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- DEMIRCI, K. (2008), "Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme", *bilig*, Sosyal Bilimler Dergisi (Journal of Social Sciences of the Turkish World) 45: 131-146.
- HEİNE, B. & T. KUTEVA (2002), *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press.
- HOPPER, Paul J. & E. C. TRAUGOTT (2003), *Grammaticalization*. Cambridge University Press.

- ISXAKOV, F. G. & PAL'MBAX, A. A. (1961), *Grammatika tuvinskogo jazyka. Fonetika i morfolo-gija*. Moskva
- JOHANSON, L. (1971), *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems*. Studia Turcica Upsaliensia 1. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
-, (1990), 'Zur Postterminalität türkischer syndetischer Gerundien'. *Ural-Altäische Jahrbücher* N. F. 9: 137-151.
-, (1992), *Strukturelle und soziale Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Frankfurt. (= Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe Universität Frankfurt am Main.)
-, (1995a), "On Turkic converb clauses". Haspelmath, Martin & König, Ekkehard (Haz.) *Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms – adverbial participles, gerunds*. Empirical approaches to language typology 13. Berlin & New York: Mouton de Gruyter: 313-347
-, (1995b), "Mehrdeutigkeit in der türkischen Verbalkomposition". Erdal, Marcel & Tezcan, Semih (Haz.) *Belük Bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*. (Turcologica 23.) Wiesbaden: Harrassowitz: 81-101.
-, (1998), "The structure of Turkic". Johanson, Lars & Csató, Éva A. (Haz.) *The Turkic languages*. London: Routledge: 30-66.
-, (2000), 'Viewpoint operators in European languages'. Dahl, Östen (Haz.) *Tense and aspect in the languages of Europe*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter: 27-187.
-, (2012). "Grammaticalization in Turkic languages". Narrog, Heiko & Heine, Bernd (Haz.) *The Oxford handbook of grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press: 752-761.
-, (2013). "Isomorphic processes: Grammaticalization and copying of grammatical elements". Martine Robbeets & Hubert Cuykens (Haz.) *Shared grammaticalization. With special focus on the Transeurasian languages*. Amsterdam: John Benjamins: 101-109
- KUTEVA, T. (2004), *Auxiliation: An Enquiry Into the Nature of Grammaticalization*. Oxford University Press.
- LEHMANN, C. (2002). "New reflections on grammaticalization and lexicalization". Wischer, Ilse & Diewald, Gabriele (Haz.), *New reflections on grammaticalization*. Amsterdam & Philadelphia: J. Benjamins (TSL, 49): 1-18.
- LEHMANN, C. (2005), "Wortarten und Grammatikalisierung". C. Knobloch & B. Schaefer (Haz.). *Wortarten und Grammatikalisierung. Perspektiven in System und Erwerb*. Berlin: Walter de Gruyter: 1-20.
- MENGES, K. H. (1959). 'Das Sojonische und Karagassische'. J. Denny [et alii] (Haz.) *PhTF I*: 640-670.
- PhTF I** = DENY, J. et alii [Haz.] (1959). *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Aquis Mattiacis.
- PRITSAK, O. (1959a), „Das Altaitürkische“. J. Denny [et alii] (Haz.) *PhTF I*: 568-598.
-, (1959b), „Das Abakan- und Čulymtürkische und das Schorische“. J. Denny [et alii] (Haz.) *PhTF I*: 598-640.
- RASSADIN, V. I. (1978), *Morfologija tofalarskogo jazyka v sravnitel'nom osveščanii*. Moskva
- SALZİHMAA, E. B. (1980), *Učebnik tuvinskogo jazyka*. Kyzyl.
- SCHÖNIG, C. (1998). 'South Siberian Turkic'. Lars Johanson & Eva A. Csato (Haz.) *The Turkic languages*. London & New York: Routledge: 403-416.